

Deeltjesversnellers van de taal

Norbert Corver

Wetenschappers houden ervan om grote vraagstukken te beantwoorden door het kleine te onderzoeken. Fysici trachten bijvoorbeeld de spelregels van de natuur bloot te leggen door de wereld op het kleinste niveau te doorgronden. Naast theoretische reflectie vormen technische hulpmiddelen daarbij een onmisbaar onderdeel. Een goed voorbeeld van dat laatste is de *Large Hadron Collider*, de deeltjesversneller van CERN (*Conseil Européen pour la Recherche Nucléaire*), gelegen op de grens van Frankrijk en Zwitserland. Door deeltjes met enorme snelheid op elkaar te laten botsen, kunnen er nieuwe elementaire deeltjes worden gecreëerd. Op deze manier trachten fysici door te dringen tot de wereld van atomen en atoomkernen.

De zoektocht naar het kleine kenmerkt ook het taalwetenschappelijk onderzoek. En ook hier tracht men er grote vragen mee te beantwoorden, zoals bijvoorbeeld de vraag hoe de taal in ons hoofd zit, hoe onze mentale grammatica eruitziet. Net als in de natuurkunde vormen wetenschappelijke theorieën en het gebruik van technische hulpmiddelen onmisbare onderdelen voor onze zoektocht naar de aard en eigenschappen van onze taal. De databanken van het Meertens Instituut zijn zo'n technisch hulpmiddel, deeltjesversnellers van de taal. Ze stellen de gebruiker in staat om microverschillen tussen taaldeeltjes – het gaat immers om variëteiten van het Nederlands en het Fries – op het spoor te komen. Het versnellingsaspect zit 'm in de doorzoekbaarheid van de systemen: door het geven van een gerichte zoekopdracht krijgt men in een mum van tijd de opgevraagde dialectdata voor taalpatroon P. Het vergelijken van varianten van taalpatroon P kan dan beginnen.

Het taaldeeltje waar deze bijdrage deels over gaat is het bijwoord, een woordsoort die de taalkundige heel wat hoofdbrekens kost. In veel talen is het bijwoord herkenbaar aan een uitgang, zoals *-ly* in het Engels (*John speaks softly*) en *-ment* in het Frans (*Jean parle rapidement*). De Standaardnederlandse equivalenten van *softly/rapidement* zijn wat dat betreft kaal: *Jan spreekt zacht/snel*. De vraag rijst natuurlijk of deze kaalheid van bijwoorden zoals *zacht* en *snel* ook geldt voor de Nederlandse dialecten. Om antwoord te vinden op die vraag ben ik de Vragenlijstenbank ingedoken. Mijn zoektocht in deze databank bracht me bij de vragenlijsten D2 (jaar: 1932) en D38 (jaar: 1964), waarin ik de taalpatronen *Hij lacht zacht* en *Praat niet zo zacht!* aantrof. Zoals de voorbeelden in (1) en (2) laten zien, zijn er dialecten waarin het bijwoord net zo kaal is als in de standaardtaal:¹

(1)	a.	Hij laacht <i>zaacht</i> .	(Nuland, NB, D2)
	b.	Ie lacht <i>zocht</i> .	(Achthuizen, ZH, D2)
(2)	a.	Pràt nie zò <i>zaacht!</i>	(Dussen, NB, D38)
	b.	Prâet iet zo <i>zacht!</i>	(Scheveningen, ZH, D38)

In diezelfde vragenlijsten vinden we naast dialecten met kale bijwoorden ook dialecten die een uitgang lijken te hebben, namelijk de toonloze *e*, 'sjwa': /ə/ (in de spelling: *-e*).

(3)	a.	Hee lacht <i>zacxhte</i>	(Aalten, GL, D2)
	b.	Ie lacht <i>zochte</i> .	(Koudekerke, ZE, D2)
(4)	a.	Proat niet zo <i>zachte!</i>	(Aalten, GL, D38)
	b.	Proat nie zò <i>zachte!</i>	(Koudekerke, ZE, D38)

---

¹ NB = Noord-Brabant, ZH = Zuid-Holland, GL = Gelderland, ZE = Zeeland, OV = Overijssel.

Op basis van deze voorbeelden zou men kunnen denken dat *-e* een uitgang is voor bijwoorden, vergelijkbaar met het Engelse *-ly* en het Franse *-ment*. In dat geval zou *zachte* in (3a) een gelede woordstructuur hebben: *zacht* + *-e*. In de standaardtaal hebben we trouwens ook versteende uitdrukkingen zoals *gaarne*, *bij lange na niet* en *van verre*, waarin volgens sommige taalkundigen een adverbiale *-e* te herkennen is.

Mijn zoektocht in de Vragenlijstenbank leidde tot de ontdekking dat op *-e* eindigende bijwoorden verschillende functies kunnen hebben in de zin. Hieronder volgen enkele voorbeelden, deze keer uit de vragenlijsten D3 (jaar: 1934), D45 (jaar: 1970) en D51 (jaar: 1976).

- (5) a. Toe wie gisteroavunt weerkwammen, laggen de anderen al in bedde en wàzen *vaste* in sloap. (Deventer, OV, D3)
 b. Toen wə gistərən (ao)vən tərug kwaomn leijn d 'aondərə al in bed en sliepn *vastə*. (IJzendijke, ZE, D3)
- (6) a. Hoe *lange* hef é noo wal met dat meisjen élopen? (Aalten, GL, D45)
 b. Oe *lange* eit'n noe wè nie mie dat misje elôpen? (Kruiningen, ZL, D45)
- (7) a. Jan kwam *veule* bie ons an huus. (Nunspeet, GL, D51)
 b. Jô kwôm *vjölle* bie oos huus. (Vriezenveen, OV, D51)

Ook in het geval van deze bijwoorden zou je kunnen denken dat we te maken hebben met een geleed patroon: *{vast/lang/veul}+ -e*. Het Standaardnederlands en ook veel Nederlandse dialecten vertonen een sjwa-loze vorm in zinnen van het bovengenoemde type: *vast*, (*hoe*) *lang* en *veel*.

Het zou natuurlijk prachtig zijn als het taaldeeltje *-e* net zoals het Engelse *-ly* en het Franse *-ment* een uitgang van bijwoorden is. Maar net zoals de fysicus zich afvraagt of een waargenomen deeltje echt een Higgsdeeltje is, zo moet de taalkundige zich afvragen of een waargenomen taaldeeltje echt is wat het lijkt te zijn. Met andere woorden: is *-e* in de vorm *zachte* echt een uitgang of is het toch iets anders?

Als we onze zoektocht in de Vragenlijstenbank voortzetten, ontdekken we snel dat *-e* vermoedelijk geen uitgang voor bijwoorden is. Een aantal observaties zijn hier van belang. Ten eerste: vormen zoals *zachte* treffen we ook aan als bijvoeglijk naamwoorden in koppelwerkwoordconstructies. Engelse bijwoorden zoals *softly* komen nooit in dergelijke contexten voor: *This biscuit has become soft(*-ly)*.²

- (8) a. Dizzə zálə is mi'j tə *leegə* (= 'laag'). (Aalten, GL, D2, 1932)
 b. Het vuur was te *heitte*, de pannekóken bunt helemaol vebrand. (Bathmen, OV, D3, 1934)
 c. De beschûte is *zachte* wôrd'ne, want de busse hêf los e'stoane. (Aalten GL, D38, 1964)

Ten tweede: in sommige dialecten kan de *e*-vorm gevonden worden in een vergrotende trap zoals *hoger* en *dieper*. In de Vragenlijstenbank vond ik voorbeeld (9) en in de

² De asterisk (*) geeft aan dat iets ongrammaticaal is. Dus de taalvorm *softly* kan niet voorkomen als predikaatsnomen.

MAND/FAND/GTPR-database trof ik voor het Apeldoorns twee varianten aan van zulke vormen.

- (9) Onze bargaen bint nit arg *hoge*, die van jullie bint völle *hogeder*.
(Colmschate, OV, D3, 1934)
- (10) a. di:pəŋ / di:pədər ‘dieper’ (Apeldoorn, GL, F151p, 1985)
b. frəʋər / frəʋədər ‘vroeger’
c. ho:ʋərŋ / ho:ʋədərŋ ‘hoger’

In een vorm als *diepe-der* treffen we de *-e* aan tussen *diep* en het achtervoegsel voor de vergrotende trap *-der*. Dit lijkt erop te wijzen dat *-e* geen bijwoord aangeeft. In een taal als het Engels kan de adverbiale markeerder *-ly* bijvoorbeeld nooit gecombineerd worden met *-er*: *soft-ly-er (Je zegt dan: *more softly*). De vorm *dieper* heeft vermoedelijk het patroon *diepe+-er* als basis, waarbij de sequentie van sjwa's als één enkele sjwa wordt uitgesproken.

Het laatste en misschien wel meest overtuigende argument dat *-e* niets te maken heeft met bijwoorden komt van de rol in de grammatica van dat achtervoegsel. Laat ik, alvorens daarop in te gaan, eerst iets zeggen over de geografische distributie van de Nederlandse dialecten waar vormen zoals *zachte* te vinden zijn. Zoals de lezer misschien zelf al ontdekt heeft op basis van de voorbeelden hierboven, zijn deze vormen vooral te vinden in dialecten die gesproken worden in het noordoostelijke en zuidwestelijke gebied van Nederland.³ Als we vervolgens preciezer kijken naar die dialecten, zien we dat dit taaldeeltje er ook kan worden gebruikt na zelfstandig naamwoorden.⁴ Het volgende voorbeeld uit de Vragenlijstenbank (D3, 1934) laat dat zien: *een flesse wien* (Colmschate, OV; Koudekerke, ZE). Ook de taalvormen *bedde*, *zálə*, *beschûte* en *busse* in de eerdergenoemde voorbeelden tonen aan dat sjwa het woord kan afsluiten. In de Standaardnederlandse tegenhanger ontbreekt de sjwa: *fles*, *bed*, enz.

We weten nu dat *-e* in (3)-(4) geen uitgang is voor bijwoorden. Maar wat is het dan wel? Is het een klank die toevallig aan het eind van het woord staat, zoals in Standaardnederlandse woorden als *rogge* of *dame*? Of is er toch meer aan de hand en is het een uitgang, zoals wellicht in vormen zoals *ikke* (*ik-e*) en *datte* (*dat-e*), waarin het een soort extra nadruk lijkt aan te geven, en vormen van de vergrotende trap zoals *het hardst(e)*. Misschien hebben we te maken met een betekenisloze ‘invulklank’ die ingevoegd wordt om aan te geven tot welke woordsoort een woord behoort. Volgens sommige inzichten in hoe taal werkt – niet alleen het Nederlands maar alle talen – zijn er aanwijzingen dat *zacht* feitelijk uit twee onderdelen bestaat: een woordsoortloze basisvorm de zogeheten ‘wortel’, die alleen de betekenis van het woord uitdrukt – en een woordsoort – a(djectief), n(omen). In sommige talen wordt die woordsoort uitgedrukt in de vorm van het woord: in het Arabisch of het Hebreeuws hebben werkwoorden bijvoorbeeld een andere woordvorm dan zelfstandig naamwoorden.

Het verschil tussen *zochte/flesse* (Koudekerks) enerzijds en *zacht/fles* (Standaardnederlands) anderzijds heeft hier wellicht ook mee te maken. Misschien lijken dialecten als het Koudekerks in dit opzicht een beetje op het Arabisch en hebben de wortels een ‘steuntje in de rug’ nodig, alleen is dat in dit geval de betekenisloze sjwa: *zacht-e*, *fless-e*. In het Standaardnederlands daarentegen, hebben *zacht* en *fles* niet zo'n extra steuntje in de rug nodig.

³ Deze sjwa-dragende vormen zijn ook te vinden in Vlaanderen.

⁴ Het komt ook op finiete werkwoorden voor bij de eerste persoon enkelvoud (bijvoorbeeld: *ik loope*, *ik ligge*, *ik make* (Aalten, GL)). Ik ga daar in deze bijdrage niet op in.

Het kleinschalige (*in casu -e*) kan misschien licht werpen op het grootschalige: het feit dat woorden niet alleen in Semitische talen maar ook in Nederlandse dialecten bestaan uit een wortel en een woordsoort, en dat deze uit elkaar kunnen worden getrokken. Om dit taaldeeltje verder te doorgronden is natuurlijk systematisch vergelijkend taalonderzoek nodig. Het is goed om daarbij gebruik te maken van de empirische rijkdom van de Meertens-databanken. Een ding is duidelijk: We zijn nog niet klaar met onze zoektocht naar de grammatische aard van *-e*. Nog lange niet, nog lange niet!

Referenties

Vragenlijstenbank QR-code

September 2021